

KATARZYNA PAŁUBSKA

Zakład Konserwacji Zabytków
Politechnika Warszawska

PARK KULTUROWY SYSTEMU FORTYFIKACJI XIX-WIECZNEJ TWIERDZY WARSZAWA

Streszczenie. Zatwierdzone w 2006 roku „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. st. Warszawy...” dało możliwość systemowej ochrony systemu Twierdzy Warszawa w formie parku kulturowego. Autorka zaproponowała dwie koncepcje, określając granice przyszłego parku kulturowego: 1) park kulturowy jako forma ochrony prawnej – określa potencjał kulturowy bez względu na obecną sytuację własnościową, która ulega nieustannym przemianom; 2) park kulturowy jako forma zagospodarowania – wskazuje obiekty leżące na gruntach państwowych i miejskich, gdzie istnieje możliwość bezpośredniej ingerencji w zagospodarowanie obiektu. W koncepcji podkreślono znaczenie pierścieniowego systemu fortyfikacji jako elementu systemu rekreacyjnego miasta umożliwiającego stworzenie spójnego, wielofazowego programu dla poszczególnych obiektów powiązanych siecią tras turystyczno-edukacyjnych na różnym poziomie z ujednoliconą informacją turystyczną.

Słowa kluczowe: park kulturowy, fortyfikacje, dziedzictwo kulturowe

Wstęp

Zapis „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta stołecznego Warszawy” z 2006 roku (STUDIUM... 2006 – dalej w tekście jako studium) zobowiązał miasto do uchwalenia parku kulturowego systemu fortyfikacji XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa. Koncepcja przygotowana przez autorkę artykułu na zlecenie Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków miasta stołecznego Warszawy miała określić możliwości systemowej ochrony rozproszonych elementów twierdzy. Opracowanie zostało wykonane zgodnie z wytycznymi zawartymi w dokumencie pt.: „Zasady tworzenia parku kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony”, przygotowanym na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej w 2005 roku i zarekomendowanym przez Radę Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury.

Celem opracowania było zaproponowanie koncepcji określającej granice parku kulturowego systemu XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa w dwóch wariantach, poprzedzonej analizami i waloryzacją elementów twierdzy.

Material i metody

Na system twierdzy składały się: obiekty murowano-ziemne, infrastruktura komunikacyjna (drogi, mosty, linie kolejowe), zaplecze koszarowo-logistyczne (zespoły koszarowe i magazynowe, szpitale, cmentarze i inne), układ wodny oraz system zieleni fortecznej o funkcjach maskujących, osłonowych, przeszkodowych lub użytkowych.

Po identyfikacji 60 obiektów Twierdzy Warszawa wskazano dwie różne możliwości interpretacji systemowej ochrony (zapis studium) i zagospodarowania układu twierdzy w formie parku kulturowego zdeterminowane głównie przez formę własności.

Analiza i waloryzacja konserwatorska została oparta na metodzie prof. Jana Zachwatowicza i dostosowana do krajobrazowego charakteru dzieł obronnych twierdzy. Opiera się ona na określeniu wartości historycznych, naukowych i estetycznych obiektu i została poszerzona o wartości przyrodnicze (nieekologiczne).

W celu ustalenia obecnego stanu prawno-własnościowego terenów twierdzy została przeprowadzona kwerenda w Delegaturach Geodezji i Katastru 11 dzielnic Warszawy. Identyfikowane tereny zajmują około 1000 działek ewidencyjnych.

Analiza prawna wykazała, że obecnie obiekty fortyfikacyjne podlegają ochronie prawnej tylko na podstawie zapisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku (USTAWA... 2003) – na podstawie wpisu do rejestru zabytków. Do tej pory do rejestru zabytków wpisywane były najczęściej pojedyncze forty lub zespoły budowli zaplecza. Aktualnie w rejestrze zabytków znajduje się około 24 obiektów fortecznych, koszarowych i zaplecza logistycznego.

Przeprowadzone analizy możliwości zainwestowania wskazały obszary, które zostały już zagospodarowane i którym można przypisać nową funkcję zgodną z charakterem pokrycia i dostępnością do obiektów. Analizę obecnego stanu zagospodarowania porównano z przeznaczeniem terenów, jakie proponuje studium. Ponadto określając możliwości ochrony i wprowadzenia różnorodnego programu związanego z planowanym parkiem kulturowym, zanalizowano dostępność obiektów dla zwiedzających oraz charakter pokrycia terenu.

Poprzez zestawienie ze sobą kryteriów decydujących dla poszczególnych analiz: konserwatorskiej, prawno-własnościowej i możliwości inwestycyjnych wytypowano obiekty, które:

- powinny znaleźć się w granicach parku kulturowego (obiekty wyjątkowe w skali miasta lub reprezentatywne dla „rosyjskiej szkoły fortyfikacyjnej”),
- mogą znaleźć się w granicach parku kulturowego (mają przeciętne walory konserwatorskie, ale spełniają rolę łącznika, ukazując systemowy charakter twierdzy pierścieniowej),
- nie są konieczne w granicach parku kulturowego (ze względu na niskie wartości konserwatorskie, przeznaczenie niezgodne z programem parku kulturowego i znaczne oddalenie od innych elementów systemu).

Wyniki i dyskusja

Efektom waloryzacji konserwatorskiej było wytypowanie do parku kulturowego 23 obiektów reprezentatywnych dla każdego rodzaju dzieła lub zaplecza – najlepiej zachowanych, charakteryzujących się dużą wartością historyczną, naukową lub estetyczną.

Stan własności jest bardzo różny, a czasem nadal nieuregulowany. Należy podkreślić, że w okresie silnego rozwoju inwestycyjnego stan własności, podziały ewidencyjne i numeracja ewidencji podlega nieustannym zmianom. Wiele terenów ma jednego, kilku lub nawet kilkudziesięciu różnych właścicieli, zróżnicowanych pod kątem prawnym. Tereny publiczne, a więc obecne tereny zieleni i dawnych dróg fortecznych, to głównie grunty miejskie. Pozostałe drogi, tereny zamknięte (kolejowe, wojskowe) i leśne oraz przekazane Agencji Mienia Wojskowego lub Wojskowej Agencji Mieszkaniowej są własnością Skarbu Państwa. Znaczna część znajduje się jednak w rękach prywatnych inwestorów – są to zwykle obiekty położone bliżej centrum miasta i otoczone już prywatną zabudową wtórną.

Analizy uwarunkowań prawnych określiły możliwości ochrony zastosowane względem obiektów Twierdzy Warszawa, a także odniosły się do zaproponowanych w studium stref ochrony konserwatorskiej.

Przeprowadzone analizy możliwości inwestycyjnych wykazały, że współczesne przeznaczenie tych obiektów na magazyny, składy, garaże i ogródki działkowe uniemożliwia zwiedzanie i wprowadzenie jakiegokolwiek programu dydaktycznego. Najlepszym rozwiązaniem są więc funkcje publiczne, a zwłaszcza rekreacyjne pozwalające na poprowadzenie trasy zwiedzania obiektu.

W końcowym etapie waloryzacja porównawcza obiektów Twierdzy Warszawa wykazała dla dwóch wariantów, że:

- wariant 1. (własność miasta stołecznego Warszawy i Skarbu Państwa):
  - 27 obiektów, które powinny znaleźć się w granicach parku kulturowego,
  - 9 obiektów, które mogą się znaleźć w granicach parku kulturowego,
  - 6 obiektów, które nie są konieczne w granicach parku kulturowego;
- wariant 2. (bez względu na formę własności):
  - 33 obiekty, które powinny znaleźć się w granicach parku kulturowego,
  - 17 obiektów, które mogą znaleźć się w granicach parku kulturowego,
  - 8 obiektów, które nie są konieczne w granicach parku kulturowego.

Po przeprowadzonych analizach zasugerowano dwa warianty interpretacji zapisów studium.

Wariant 1.: park kulturowy został zinterpretowany jako forma kompleksowego zagospodarowania obiektów Twierdzy Warszawa. Typuje tylko tereny należące do miasta stołecznego Warszawa oraz Skarbu Państwa, na których istnieje nadal możliwość bezpośredniego kreowania programu użytkowego. Jest to model wyspowy, który nie jest w stanie uchwycić zależności pomiędzy poszczególnymi elementami twierdzy pierścieniowej bez wprowadzenia szlaków turystycznych przebiegających po dawnych drogach fortecznych. Wariant pozwala także na bezkonfliktowe objęcie opieką konserwatorską i stworzenie spójnego programu zagospodarowania dla wybranych obiektów (teoretycznie nie ma konieczności negocjowania z inwestorami prywatnymi).

Tabela 1. Wykaz wszystkich obiektów Twierdzy Warszawa branych pod uwagę w opracowaniu
Table 1. List of the Warsaw Fortress objects' taken into consideration in the study

Katalog inwentaryzacyjny obiektów Twierdzy Warszawa				
Nr	Symbol	Nazwa	Dzielnica	Lokalizacja
1	2	3	4	5
1.	C-1	Cytadela Warszawska	Żoliborz	między ul.: Wybrzeże Gdyńskie, Krajewskiego, Mierosławskiego, Kaniowską
2.	C-2	Fort Sokolnickiego/„Sergiusz”	Żoliborz	między ul.: Czarnieckiego, Mickiewicza i Krasińskiego
3.	C-3	Fort Traugutta/„Aleksy”	Śródmieście	między ul.: Międzyparkową, Bonifraterską i Słonimskiego
4.	C-4	Fort Legionów/„Włodzimierz”	Śródmieście	między ul.: Sanguszki, Zakroczymską, Wenedów i Wybrzeżem Gdyńskim
5.	C-5	Koszary Śliwickie	Praga Północ	ul. Jagiellońska 47-49
6.	W-1	Punkt Oporu „Buraków”	Żoliborz	między ul.: Tolwińskiego i Braci Żałuskich
7.	W-2	Wał międzyfortowy między szosą Powązkowską i fortem „Parysów”	Bemowo	ul. Libawska i ul. Powązkowska
	W-2	Fort „Parysów/Bema”	Bemowo	między ul. Powązkowską i Obrońców Tobruku
	nie zachowany	Wał międzyfortowy między fortem „Parysów” i punktem oporu „Górcze”	Bemowo/ Wola	wzdłuż ul. Księcia Bolesława
8.	W-3	Punkt oporu „Górcze”	Wola	między ul.: Białowiejską, Krępowieckiego i Jana Olbrachta
	nie zachowany	Fort „Wola”	Wola	między ul.: Fort Wola i Człuchowską oraz linią kolejową
9.	W-4	Punkt oporu „Odolany”/„Czyste”	Wola	na pld. od ul. Potrzebnej
10.	W-5	Fort „Szczęśliwice”	Ochota	między ul.: Mierzejewskiego, Drawską i Zadumaną oraz Al. Jerozolimskimi
11.	W-6	Punkt oporu „Rakowiec”	Mokotów	między ul.: Korotyńskiego, Grzeszczyka i Sierpińskiego
12.	W-7	Wał międzyfortowy między szosą do Fortu VII i fortem „Mokotów”	Mokotów	ul. Raławicka 107, między ul. Żwirki i Wigury oraz ul. Miłobędzką
13.	W-8	Fort „Mokotów”	Mokotów	fort – ul. Raławicka 99, między ul. Karwińską, Olimpijską i Miłobędzką zaplecze – między ul.: Maratońską, Raławicką, Miłobędzką i Gimnastyczną
	nie zachowany	Wał międzyfortowy między fortem „Mokotów” i punktem oporu „Wierzbno”	Mokotów	ul. Odyńca, między ul.: Wołoską i Czeczota

Tabela 1 – cd. / Table 1 – cont.

1	2	3	4	5
14.	W-9	Bateria „Królikarnia”	Mokotów	ul.: Ikara 2, Idzikowskiego 23
	W-9	Wał międzyfortowy między baterią „Królikarnia” i fortem „Czerniaków”	Mokotów	między ul.: Idzikowskiego 1-21 i Obserwatorów 2-2 A
	W-9	Fort „Czerniaków”	Mokotów	fort – między ul.: Idzikowskiego 1-21 i Obserwatorów 2-22 zaplecze – ul. Idzikowskiego 40
15.	W-10	Wał międzyfortowy między fortem „Czerniaków” i szosą Wilanowską	Mokotów	wzdłuż ul.: Idzikowskiego i Przy Bernardyńskiej Wodzie
16.	W-11	Wał międzyfortowy między Jez. Czerniakowskim i fortem nr 10	Mokotów	wzdłuż ul. Wolickiej
17.	Z-1	Fort I „Bielany”	Bielany	Las Bielański, między ul.: Wybrzeże Gdyńskie i Marymoncką
18.	Z-2	Fort II „Wawrzyszew”	Bielany	fort – ul. Księżycowa 76, między ul.: Rodziny Połanieckich i Andromedy zaplecze – zach. kraniec ul. Rodziny Połanieckich
19.	Z-2a	Fort IIA „Babice/Radiowo”	Bemowo	fort – między ul. Radiową i linią kolejową zaplecze – ul. Radiowa 27-27 B
20.	Z-3	Fort III „Grotty”	Bemowo	między ul.: Lazurówką i Kartezjusza
21.	Z-4	Fort IV „Chrzanów”	Bemowo	fort – ul. Kopalniana zaplecze – ul. Kopalniana 3
22.	Z-5	Fort V „Włochy”	Włochy	między ul.: Dojazdową, Badyłarską, Ryzową i Kleszczową
23.	Z-6	Fort VI „Okęcie”	Włochy	fort – ul. Lipowczana 6, między ul. Materii, al. Krakowską, ul.: Leonidasa i Krakowiaków zaplecze – ul. Materii 3-5
24.	Z-7	Fort VII „Zbarż”	Włochy / Ursynów	ul. Żwirki i Wigury 2 B, między ul.: Wirażową, Winiarską i Bennetta
25.	Z-7a	Punkt Oporu VII A „Służewiec”	Mokotów	między al. Lotników 1 oraz ul.: Puławską, Smyczkową i Modzelewskiego
26.	Z-8	Fort VIII „Służew”	Ursynów	fort – między ul.: Nowoursynowską, Chłapowskiego, Rosoła i Fosą zaplecze – między ul.: Doliną Służewiecką, Fosą i Nowoursynowską
27.	Z-9	Fort IX „Sadyba”	Mokotów	fort – ul. Powsińska 13 zaplecze – między ul.: Powsińską, Klarysewską i Okrężną
28.	Z-10	Fort X „Augustówka”	Mokotów	między Wałem Zawadowskim, ul. Gwintową i Trasą Siekierkowską

Tabela 1 – cd. / Table 1 – cont.

1	2	3	4	5
29.	Z-12	Fort XII „Utrata”	Targówek	na zachód od ul. Bardowskiego
30.	Z-12a	Fort XII A „Zacisze”	Targówek	między ul. Lewinowską, linią kolejową i ul. Potulicką
31.	Z-13	Fort XIII „Lewicpol”	Targówek	między ul.: Malborską, Radzywińską i Skierskiego
32.	K-1	Koszary Marymonckie	Żoliborz	między ul.: Jedlinka, Paska i Gdańską 8 A
(w: Z-1)		Bieląskie Pole Wojskowe	Bielany	między ul.: Marymoncką, Podleśną i Prozy
(w: W-2)		Warszawski Cmentarz Garnizony	Bemowo	ul. Powązkowska
33.	K-2	Koszary Piechoty	Żoliborz	ul. Powązkowska 44
34.	K-3	Powązkowski Prowiantowy Zakład Intendentury	Wola	między ul.: Ostrowiecką, Szamocką, Elbląską i Kozielską 4
35.	K-4	Wojskowy Cmentarz Mahomekański	Wola	ul. Tatarska 8, między Trembeckiego, Ostroga i obwodową linią kolejową
36.	K-5	Wolski Prowiantowy Zakład Intendentury	Wola	między ul. Bema 60 i 69, ul. Prądzyńskiego 12-14 oraz gazownią
37.	K-6	Koszary Jerozolimskie	Ochota	między al. Niepodległości 235-245 oraz ul.: Nowowiejską 26-28, Krzywickiego 34 i Koszykową 79 A-79
38.	K-7	Nowe Koszary Jerozolimskie	Ochota	między ul.: Chałubińskiego 3 A-3 C, Koszykową 82-82 C i Oczki 1-5
39.	K-8	Szpital Wojskowy	Śródmieście	ul. Nowowiejska 27
	K-8	Warszawski Towarzystwo Lotnicze „Aviata”	Śródmieście	ul. Filtrowa
40.	K-9	Suworowski Korpus Kadetów	Śródmieście	między al. Ujazdowskimi 1-9 i al. Szucha 12 A
41.	K-10	Warszawski Ujazdowski Szpital Wojskowy	Śródmieście	między ul. Agrykoli, Skwerem Kisielewskiego, ul. Lenona, ul. Piękną, ul. Górnośląską oraz Skarpą Wiślaną
42.	K-11	Koszary Kirasjerskie	Śródmieście	między ul.: Łazienkowską 1-7, Czerniakowską, Kusocińskiego i Myśliwiecką
43.	K-12	Koszary Ułańskie	Śródmieście	między ul.: Kusocińskiego, Czerniakowską, Szwoleżerów 2-6 i Myśliwiecką 2-4
44.	K-13	Małe Koszary Ułańskie	Śródmieście	między ul.: Szwoleżerów, Czerniakowską i 29 Listopada oraz Parkiem Łazienkowskim
45.	K-14	Koszary Huzarskie	Śródmieście	między ul.: 29 Listopada, Czerniakowską, Suligowskiego, Podchorążych 24-38 i parkiem Łazienkowskim
46.	K-15	Folwark Łazienkowski	Śródmieście	ul. 29 Listopada

Tabela 1 – cd. / Table 1 – cont.

1	2	3	4	5
47.	K-16	Rogatki Mokotowskie	Mokotów	pl. Unii Lubelskiej
	K-16	Koszary Mokotowskie	Mokotów	między ul.: Puławską 2 A-8, Rakowiecką 2-2 D, Wiśniową 54-56 i Batorego 1-5
48.	K-17	Młyn Parowy nr 3	Praga Północ	między ul.: Brechta, Groszkowskiego, Ratuszową 11 i Borowskiego 2
49.	K-18	Koszary 190 Węgrowskiego Rezerwowego Pułku Piechoty	Praga Północ	między ul.: Szymanowskiego, 11 Listopada i Dąbrowszczaków
50.	K-19	Koszary 2. Orenburskiego Pułku Kozaków	Praga Północ	ul. 11 Listopada 17/19
	K-19	Rogatka Bródnowska	Praga Północ	ul. 11 Listopada 68, róg Stolarskiej
51.	K-20	Lazaret Koński nr 2	Praga Północ	ul. 11 Listopada 17/19
52.	K-21	Nowe Warsztaty Artylerii	Praga Północ	między al. „Solidarności” oraz ul.: Stalową 58 i Szwedzką 2-4

Pokazuje, że na 14 zespołów i 11 pojedynczych obiektów:

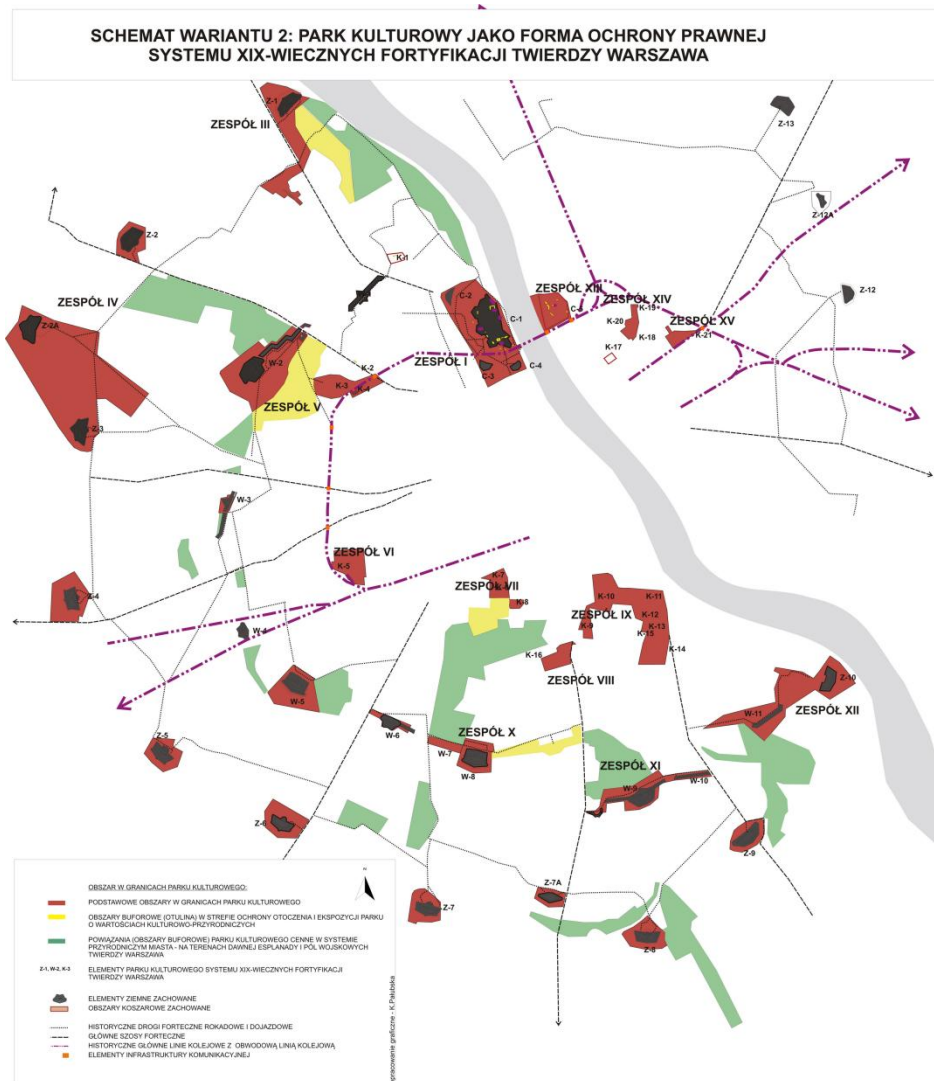
- nie ma możliwości zagospodarowania jednego z zespołów bez negocjacji z właścicielami prywatnymi,
- nie ma możliwości zagospodarowania trzech obiektów fortecznych bez negocjacji z właścicielami prywatnymi,
- w przypadku pięciu obiektów bez negocjacji z właścicielami prywatnymi istnieje możliwość zagospodarowania jedynie otoczenia.

Wariant 2.: park kulturowy został zinterpretowany jako forma kompleksowej ochrony prawnej wartości kulturowych i przyrodniczych, analogiczna do wpisu do rejestru zabytków, lecz obejmująca znacznie większe tereny. Wariant postuluje objęcie ochroną prawną zidentyfikowanych terenów Twierdzy Warszawa o wysokich wartościach konserwatorskich bez względu na ich formę własności, mając jednak na uwadze przeznaczenie terenu i możliwości jego adaptacji dla celów parku kulturowego.

Pokazuje, że na 14 zespołów i 11 pojedynczych obiektów należy objąć ochroną:

- 33 obiekty (czyli 14 zespołów), które koniecznie powinny znaleźć się w granicach parku kulturowego ze względu na wysokie wartości konserwatorskie,
- 17 obiektów, które mogą znaleźć się w granicach parku kulturowego jako elementy podkreślające systemowy charakter twierdzy.

Poza tym zostało wyznaczone sześć stref buforowych parku kulturowego (otulina) – obszary o mniejszej wartości historycznej, lecz o dużym znaczeniu dla połączeń systemowych parku. Dla poszczególnych wariantów zostały określone granice obszarów, które wchodziły w skład parku kulturowego interpretowanego jako forma ochrony lub forma zagospodarowania. W koncepcji podkreślono również znaczenie dawnego systemu przyrodniczego Warszawy (klinów i pierścieni) opartego na terenach powojkowych należących do państwa.

Rys. 1. Propozycja parku kulturowego jako forma ochrony prawnej systemu XIX-wiecznych fortyfikacji Twierdzy Warszawa (oprac. K. Pałubka)

Fig. 1. Proposition of cultural park as a form of legal protection in the 19th century Warsaw Fortress complex (elabor. K. Pałubka)

Wnioski

Analizy konserwatorskie wykazały, że w niektórych przypadkach ochrona prawna nie pokrywa się z rangą wartości, jakie dany obiekt reprezentuje. Postuluje się jak naj-

szybsze objęcie ochroną prawną obiektów reprezentatywnych dla systemu fortecznego XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa.

Stan prawno-własnościowy ciągle ulega przemianom, dlatego przy waloryzacji obiektów twierdzy za najważniejsze (trwałe) wartości uznano wartości konserwatorskie.

Bardzo niebezpieczną praktyką dla spójności granic pojedynczych obiektów są wtórne podziały gruntów na wiele działek budowlanych wprowadzające chaos w spójnym zagospodarowywaniu, dlatego dalsze próby zagospodarowywania tego typu obiektów powinny zapobiegać kolejnym podziałom.

Odpowiednie dobranie funkcji użytkowej dla poszczególnych obiektów powinno eksponować walory konserwatorskie i wykorzystywać możliwości inwestycyjne terenu.

Współczesne zatarcie ekologicznych powiązań w mieście pozwala wykorzystać pierścieniowy system fortyfikacji jako system rekreacyjny poprzez stworzenie spójnego, wielofazowego programu dla poszczególnych obiektów obronnych powiązanych siecią tras turystyczno-edukacyjnych na różnym poziomie z jednolitą informacją turystyczną.

Literatura

- GLUSZEK C., 1998. Twierdza Warszawa we współczesnej strukturze miasta. Praca doktorska. Maszynopis. Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- PALUBSKA K., BOGUSZEWSKI P., 2006. Założenia historyczne i przestrzenne dla planowanego parku kulturowego zespołu fortyfikacji XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa. Maszynopis. Opracowania dla Urzędu Miasta Stołecznego Warszawy – Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa.
- PALUBSKA K., 2007. Analiza historyczno-przestrzenna oraz własnościowa pod kątem utworzenia parku kulturowego zespołu fortyfikacji XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa. Maszynopis. Opracowania dla Urzędu Miasta Stołecznego Warszawy – Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa.
- STUDIUM uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m. st. Warszawy z dnia 10 października 2006 roku. Uchwała Rady miasta stołecznego Warszawy nr LXXXII/2746/2006.
- USTAWA o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r.
- ZASADY tworzenia parku kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony. 2005. Opracowanie Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej na zlecenie KOBiDZ w Warszawie, Kraków.

THE WARSAW FORTRESS CULTURAL PARK

Summary. Formal requirements stipulated in the 2006 “Spatial development trends and conditions study for the capital city of Warsaw” obliged the city authorities to pass a resolution on creating a cultural park located in the 19th century Warsaw Fortress complex. The paper’s author prepared an outline design, the aim of which was to define the potential solutions for systemic preservation of the dispersed components of the fortress. As a result, two optional proposals were developed, delineating the planned culture park’s borders: 1) a culture park as a form of legal protection, where the cultural potential of the Warsaw Fortress is defined (the most precious, best

preserved); regardless of the current, ever changing ownership arrangements; 2) a culture park as a form of area development, where the state-owned and city-owned sights are defined, and direct interference with the structure's development as a component of the culture park is made possible.

Key words: cultural park, fortification, cultural heritage

Adres do korespondencji – Corresponding address:

Katarzyna Pałubska, Zakład Konserwacji Zabytków, Politechnika Warszawska, ul. Koszykowa 55, 00-659 Warszawa, Poland, e-mail: kachapal@tlen.pl

Zaakceptowano do druku – Accepted for print:

14.11.2008

Do cytowania – For citation:

*Pałubska K., 2009. Park kulturowy systemu fortyfikacji XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa. *Nauka Przyr. Technol.* 3, 1, #30.*